

СТОРІНКА РЕЦЕНЗЕНТА

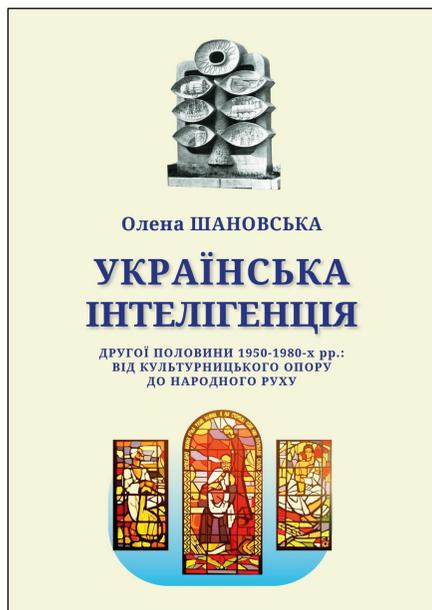
УДК 94 (477) : [323.1 : 316.344.32] «1956/1989»

DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2025.4.387>

*Наталія Барановська**

ДУХ СПРОТИВУ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1950 – 1980-Х РР.

Рецензія на книгу: *Шановська О.А.* Українська інтелігенція другої половини 1950 – 1980-х рр.: від культурницького опору до Народного Руху: [монографія]; відпов. ред.: *В.М. Даниленко*. Львів: Піраміда, 2024. 612 с.

В час, коли Українська держава переживає трагічний період своєї історії – напад Російської Федерації розпочатий у 2014 р., що з 24 лютого 2022 р. набув характеру повномасштабної російсько-української війни, надзвичайно важливим є культивування у суспільстві мужнього духу опору, почуття патріотизму та відповідальності за долю Батьківщини. Не останнє місце у вирішенні цього надважливого завдання належить вивченню та поширенню історичної пам'яті про мужність й опір громадян України експансіонізму й агресивній войовничості, притаманній більшовицькій Росії та її витвору – СРСР. Українські історики вносять вагомий внесок у вирішення посталих завдань. І рецензована книга Олени Шановської «Українська інтелігенція другої половини 1950 – 1980-х рр.: від культурницького опору до Народного Руху» –

безперечно є важливою складовою процесу вивчення та популяризації духу спротиву, притаманного українському суспільству і, зокрема, українській інтелігенції.

Авторка дослідження відома давньою науковою зацікавленістю проблемами протестних рухів в Україні. Її кандидатська дисертація і серія публікацій були присвячені

* *Барановська Наталія Петрівна* – доктор історичних наук, лауреат премії ім. М. Костомарова Національної академії наук України, НАН України (Київ, Україна); ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-7423-5817>; e-mail: natalia.baranovska@gmail.com

Народному Руху України у 1989-1996 роках¹. Логічним бачиться розширення та поглиблення дослідницею вивчення процесів, що відбувались в українському суспільстві. Діяльність окремих відомих і невідомих представників української інтелігенції – як совісті нації, – спрямована на пробудження й утвердження національної самосвідомості та ідей незалежності України, стали і об'єктом, і предметом дослідження. І діяльність ця набула нових рис у надзвичайно важливий і складний період історії України, про який авторка говорить як про часи від лібералізації тоталітарного режиму за часів хрущовської відлиги до 1980-х років – часу створення НРУ за перебудову, як часу найвищих звершень і перемог у боротьбі за національну ідентичність і демократію.

Книга, як фундаментальне наукове дослідження, побудована відповідно всім вимогам до подібної праці і має надзвичайно важливу та цікаву складову – історіографічний огляд праць попередників, у тому числі і зарубіжних публікацій, з питань національно-визвольного руху в Україні, місця та ролі інтелігенції у ньому після Другої світової війни. Авторка справедливо зазначає, що завдячуючи саме українським патріотам, які мусили емігрувати через репресії, та закордонним дослідникам, була створена фактографічна та наукова база сучасних досліджень. Історики радянської України в силу політичної ситуації та відсутності доступу до правдивої інформації, могли вивчати ті процеси досить поверхово. Лише із набуттям незалежності та відкриттям архівів, і в першу чергу архіву КДБ, з'явилась можливість різнопланових глибоких досліджень, базованих на серйозній об'єктивній фактографічній основі.

Коло питань, які авторка поставила собі завданням дослідити, серйозне та логічне. Аналізуються партійно-державний тиск та імперська політика стосовно інтелігенції СРСР в цілому та України, зокрема. Розкриваються у розвитку та збагаченні специфіка різних форм опору інтелігенції УРСР протягом двох різних періодів історії країни та її внесок у національно-демократичний розвиток і становлення українського суспільства.

Засадничі основи практики ідеологічної легітимізації нівелювання української самобутності – надзвичайно важливе питання. Тому логічно, що йому присвячено значний об'єм першого розділу. Наводиться загальний опис системи та структури державної влади, зазначається тоталітарність партійної диктатури через зрощення партійних і державних структур. Особливо підкреслена роль органів держбезпеки. На с. 41 з'являється теза про **продовження** політичних репресій у боротьбі з інакодумством, здійснення лібералізованого терору та заперечення наявності політичних в'язнів – осіб, помічених у критичному сприйнятті дійсності. Приділяється значна увага діяльності КДБ під керівництвом КПРС, спрямованої на боротьбу з антирадянськими поглядами окремих видатних представників інтелігенції, таких як Віктор Некрасов, Леонід Плющ, Іван Дзюба та багатьох інших.

Аналіз імперської національної політики Радянського Союзу, спрямованої на русифікацію неросійських народів країни та спекуляції навколо поняття «єдиний радянський народ» посідають значне місце вказаного підрозділу праці. Аналізуються й «успішні» наслідки політики русифікації – сформованих збайдужіння та зневаги до рідної мови і культури значної частини населення й, особливо, певної частини молоді. Наслідки

¹ Шановська О.А. Діяльність Народного Руху України з розробки національної програми та практичного втілення її в процесі державотворення (1989-1996 рр.): дис... к. іст.н.: 07.00.01. Одеса, 2003. 181 с.

«досягнень» національного знеособлення частини суспільства, на жаль, відгукуються Україні й сьогодні.

Приділено увагу і боротьбі влади з релігійністю населення, що сприяло падінню колись високих моральних засад українців. Крім того, постійне лакування дійсності, очевидна неправда засадничих тез, що постійно поширювалися всіма ЗМІ країни, формувало у населення викривлене розуміння понять «права/брехня», створило суспільство, що жило за гаслом «говорю одне, думаю друге, а роблю третє». І подібне розуміння дійсності було притаманне всім верствам і соціальним групам населення. В тих політичних умовах частина представників української інтелігенції йшла на співпрацю з владою, отримуючи за це винагороду. Вона своєю діяльністю сприяла деформації та викривленню самосприйняття народу, формуючи відчуття вторинності і недолугості. На жаль, доводиться відзначити, що термін «українська самобутність», винесений у назву підрозділу, з'являється лише на с. 61 у зв'язку з атаками на українську мову в процесі агресивної русифікації населення України. Хотілося б бачити у тексті трактування самої дефініції «українська самобутність», оскільки поняття «національна ідентичність» (с. 9, 10) не є аналогом.

У роботі досліджено, як партійно-бюрократичний тиск держави породжував приховану протидію, пошук інших шляхів розвитку освіти, науки, мистецтва, національної самоідентифікації. Позитивні приклади досягнень митців і науковців засвідчують потужний потенціал і незламність духу окремих представників української інтелігенції.

Досліджуючи інтелігенцію визначених років, безумовно неможливо обійти питання її соціального обличчя. Особливо на тлі зневажливого ставлення до неї інших соціальних верств суспільства, провокованого ставленням до інтелігенції самої держави. Проте, доводиться констатувати, що внутрішня структура відповідного підрозділу не відповідає його назві, оскільки у тексті на першому місці перебувають саме питання специфіки вишколу української інтелігенції під радянські стандарти, а в назві підрозділу це питання стоїть на другому місці.

У тексті роботи чітко досліджено та доведено, що методи і засади специфіки вишколу української інтелігенції під радянські стандарти охоплювали всі вікові категорії, починаючи з малечі і закінчуючи людьми похилого віку – від закладів дошкільного виховання, через школи, вищі навчальні заклади до виробничих і творчих колективів. Її основна ідеологічна парадигма цих наполегливих державних зусиль містила таку важливу для влади складову, як абсолютна відданість ідеям побудови комунізму та безкомпромісна довіра до проголошуваних гасел, що, безумовно, не могло не викликати почуття спротиву певної частини інтелігенції.

Цілком слушно авторка виділила два основні специфічні періоди протягом 1950-х – 1980-х років стосовно розвитку протестних настроїв, що логічно перерости в організований культурницький опір. На великому фактичному опублікованому та архівному матеріалі розкриті наслідки так званої «хрущовської відлиги» 1950-х – 1960-х років – часу, коли відбувалась певна лібералізація суспільного життя. Вона сприяла вивільненню та сплеску блискучої могутньої творчої потенції плеяди талановитої – різної за етнічним походженням – української інтелігенції. Однак цей сплеск, що втілювався у так званий рух шістдесятників, викликав невдоволення й острах політичного керівництва СРСР

і спровокував цілу низку репресивних заходів і політичних переслідувань. У тексті наведена велика кількість прізвищ покараних за вільнодумство та розкрито форми і методи тих покарань, аналізуючи які авторка доходить висновку, що організаційний погром шістдесятників викликав хвилю протестів, стимулював радикалізацію поглядів частини незгодних і сприяв переходу від культурницького спротиву до політичної діяльності, зокрема самвидаву та дисидентського руху у боротьбі за права людини та нації протягом 1970-х – першої половини 1980-х років.

Як інтелектуальна зброя, самвидав і розрослий на цьому ґрунті дисидентський рух стали проявом наростання протистояння суспільних настроїв і політичного апарату країни й активізували та посилили антагонізм між учасниками руху і державою. З'являлися різні легальні гуртки, групи, клуби та нелегальні утворення, що, у свою чергу, спровокувало арешти та показові судові засідання, які використовувалися сміливими, відданими ідеям громадянських свобод і національно-визвольного руху представниками української інтелігенції для викриття порушень прав і свобод громадян, так званого відходу від норм Конституції та ленінських ідей організації суспільного життя. Однак реальність дуже швидко знищила ту наївність і віру в можливе світле майбуття під керівництвом комуністичної партії. Великий конкретно-історичний матеріал підрозділу переконливо засвідчує неминучість подальшого наростання протестних настроїв і поглиблення системної кризи суспільства через недолугість радянської влади.

Стагнація радянської економіки, погіршення рівня життя громадян країни, політичні збурення та причини цих явищ як підґрунтя необхідності радикальних змін, проаналізовано у третьому розділі праці. Початковий етап перебудови та специфіка руху української інтелігенції в цей період розкривається через аналіз реакції влади на системну кризу, що вилілася у «революцію згори» – так звану перебудову. Досліджує також авторка вплив на активізацію патріотично-громадянського піднесення інтелігенції такої трагічної події у новітній історії України, як аварія на четвертому енергоблоці Чорнобильської атомної електростанції у квітні 1986 р. Вона покликала до життя бурхливий екологічний рух, спрямований проти розміщення та функціонування та території України атомних електростанцій та інших об'єктів, що несли техногенні загрози. Масштабні наслідки цієї трагедії пробудили активність навіть тої інтелігенції в країні, яка займала вичікувальну позицію щодо протестів проти влади та її політики. Значна увага приділена авторкою внеску у вирішення проблем, породжених Чорнобилем, науковців різного рівня та фаху Академії наук тоді УРСР, а нині Національної академії наук України.

Аналізується у роботі і така яскрава сторінка історії культурницького спротиву, як діяльність Спілки письменників України. Показано основні форми та напрямки участі видатних представників української творчої інтелігенції у намаганнях відродження суспільної української самосвідомості, зокрема йдеться про гостру постановку ними питання вдосконалення освітнього процесу, використання української мови у навчальних закладах, театральних колективах, кінематографі, концертній діяльності тощо. Важливе місце в їх діяльності посідали питання відродження історичної пам'яті, її збереження та популяризації, чому сприяло створення по Україні багатьох неформальних утворень, зокрема дискусійних клубів, у різних колективах – і навчальних, і виробничих. Важливе місце у цьому процесі посідав Український культурологічний клуб (УКК).

Наступним логічним кроком представників української інтелігенції стала участь найпринциповіших і найактивніших з них у політичному процесі – участі у виборах до Рад всіх рівнів. Однак, навіть висування цих людей до виборчих списків переростало у гостре протистояння з партійно-державним апаратом.

Активна робота Товариства української мови (ТУМ) «Просвіта», Української Гельсинської спілки (УГС), Української асоціації незалежної творчої інтелігенції (УАНТеІ) сприяла поширенню їх впливу, зростанню авторитету та розширенню міжнародних зв'язків. І одним із важливих напрямків їх діяльності було вирішення національно-релігійного питання – вивільнення української церкви від залежності від Московського патріархату. Українська діаспора в світі підтримувала активний культурницький спротив української інтелігенції національній політиці партійно-державного апарату радянської влади, вбачаючи в цьому русі можливий шлях до державної незалежності України.

І дійсно, логічним підсумком зусиль культурницького спротиву 1950-х – 1980-х років стало формування національно-демократичної опозиції в Україні, зусилля якої були спрямовані на вирішення гострих екологічних, соціальних, національних проблем. Масові мітинги, збори у колективах ставали загрозою для державного ладу, а тому проти їх учасників використовувалися найрізноманітніші засоби загроз, дискредитації та переслідувань. Крім того, щоб відволікти населення від ідей, пропагованих патріотичною інтелігенцією, створювалися підтримувані й контрольовані партійними органами та спецслужбою нібито громадські організації прорадянського змісту. Ідеологічне протистояння набирало обертів, що сприяло об'єднанню різних груп в єдиний Народний Фронт України та привело, у кінцевому підсумку, до формування та створення національно-демократичної опозиції.

Рецензована монографія становить великий інтерес для різних верств – і дослідників, і широкого кола громадян, зокрема для тих, хто пережив бурхливі часи відлиги, перебудови, суспільних трансформацій, як нагадування та можливість осмислити процеси в країні на тлі географічно широкого фактичного матеріалу. Книга важлива і для молоді, яка повинна знати та розуміти важкий шлях України до незалежності. Цікаві додатки – список джерел і літератури й іменний покажчик підвищують наукову цінність видання. Шкода, що у авторки не вистачило сил створити ще й географічний покажчик, що переконливо б показало високий рівень активності інтелігенції більшості регіонів УРСР, підтвердивши тим самим єдність національно-патріотичних сил, на протиположні твердження політичних опонентів про розкол між Заходом і Сходом України.

Сучасна політична ситуація, в якій опинилась Україна, потребує об'єднання зусиль всього народу. І традиція української інтелігенції бути на вістрі суспільних процесів, вести за собою, вивченню якої присвячено дослідження Олени Шановської, потребує свого подальшого розвитку.